

Muhaddislerin Ebû Hanîfe'ye Yönelik Eleştirileri

Atâullah ŞAHYAR

SÜHA Danışmanlık Araştırma Yayıncılık

Değerli bilim adamları, sevgili konuklar,

İlk dönemlerden itibaren İslâm ulemasının temsil edegeldiği Ehl-i Hadis ve Ehl-i Rey şeklindeki iki farklı yaklaşımdan Ehl-i rey tarafının önde gelen temsilcisi ve aynı zamanda Haneî Mezhebi'nin imamı Ebû Hanîfe (ö. 150/767), gerek nasslara yaklaşımı gerek olaylara bakış açısı itibariyle önemli fikirler ortaya koymuş, fikirleri ve içtihatlarıyla pek çok âlimin dikkatini üzerine çekmeyi başarmıştır. Bu bakımdan Ebû Hanîfe hakkında, İslâm tarihi boyunca uzun tartışmalar yapılmış, lehinde ve aleyhinde çok söz söylenmiştir. Kimi ilim adamları onun zekâsı, takvası, ilmi ve fıkhından övgüyle söz edip, ona bağlılıklarını her fırsatta ifade etmeye çalışırken, kimileri onun bazı yaklaşımlarını daha ihtiyatla karşılamıştır. Ancak aleyhtarlıkta ölçüyü kaçırarak onun hakkında ilmîlikten çok uzak, yakışıksız sözler sarf etmekten çekinmeyenler de olmuştur.

Ebû Hanîfe'yi eleştirenlerin büyük çoğunluğunu muhaddisler oluşturmaktadır. Bu durumu İbn Abdülberr (ö. 463/1070) şöyle ifade etmektedir:

“Ashâbü'l-hadîs Ebû Hanîfe'yi eleştirmekte aşırıya kaçıp haddi aşılar. Onlara göre bunun gerekçesi, Ebû Hanîfe'nin rey ve kıyası ortaya koyup onu me'sûr rivâyetlere tercih etmesidir.”

Fakat Ebû Hanîfe'ye güvenip ondan rivâyette bulunanların onu eleştirenlerden sayıca daha fazla olduğu bilinen bir gerçektir. Ne var ki, hadis ilminde söz sahibi olan ve hadise dair önemli eserleri bulunan muhaddislerin çoğu Ebû Hanîfe aleyhinde tavır almış, kendisini tenkit etmeyenler de, rivâyetlerine eserlerinde yer vermemişlerdir.

Muhaddisler tarafından Ebû Hanîfe'ye yöneltilen eleştiriler her ne kadar farklı zamanda farklı kişiler tarafından ortaya atılmış olsa da mahiyeti itibariyle, Ebû Hanîfe'nin hadis yönünden zayıf olduğu ve onun rey ve kıyasa fazla önem verip sahih hadislere muhâlefet ettiği iddiaları üzerinde iki noktada odaklanmaktadır.

1. Ebû Hanîfe'nin Hadis Yönünden Zayıf Olduğu İddiası

Ebû Hanîfe'nin hadisçiliğini eleştiren muhaddisler, genellikle, onun sika bir râvî olmadığını iddia etmişler, fakat bunu sadece “Ebû Hanîfe hadiste güçlü değildir”, “çoğunluk onun hadisini terk etmiştir”, “hadisi muztaribtir” gibi mübeyyen cerh olmaması sebebi ile geçerli sayılamayacak nitelikte soyut bir kaç kelime ile ifade etmiş ve bunun ikna edici ilmi bir açıklamasını yapmamışlardır. Ayrıca bu ifadeler sonraki dönemlerde de hasımlarınca bazen hiç incelenmeden tekrar edilegelmiştir.

Sözgelimi, zayıf râvilerle ilgili kaynaklarda Ebû Hanîfe ile aynı zaman ve mekânda yaşamış olan Süfyân es-Sevrî'nin (ö. 161/778), Ebû Hanîfe hakkında sika ve emin biri

olmadığını belirten çeşitli rivâyetler nakledilmiştir. Yine el-Hatîb el-Bağdâdî'nin (ö. 463/1070) naklettiğine göre, Ebû Hanîfe'nin talebelerinden Abdullah b. el-Mübârek'in (ö. 181/797) hayatının sonuna doğru Ebû Hanîfe'den aldığı bütün rivâyetleri imha ettiği ve hakkında "Ebû Hanîfe hadiste yetimdi" gibi cerh ifadeleri sarf ettiği nakledilmiştir. Hanbelî mezhebinin imamı Ahmed b. Hanbel'in de (ö. 241/855) Ebû Hanîfe hakkında "hadisinin değeri yoktur, hadisi zayıftır" gibi sözler sarf ettiği ve onu kastederek "Ehl-i rey'den hadis rivâyet edilmez" dediği oğlu Abdullah tarafından rivayet edilmiştir.

Bu üç muhaddisin Ebû Hanîfe aleyhinde kullandıkları iddia edilen söz konusu rivayetler -Ahmed b. Hanbel hâriç- bizzat onların kendi eserlerinde yer almayıp daha sonraki kaynaklarda zikredilmiştir. Bu ifadelerin Ebû Hanîfe hakkında söylenip söylenmediği şüpheli olup isnadı çokça tartışılmıştır.

Ebû Hanîfe'yi hadis yönünden zayıf olmakla tenkit edenlerin başında ünlü hadis imamı Buhârî (ö. 256/870) gelmektedir. O *et-Târihu'l-kebîr* adlı eserinde Ebû Hanîfe'nin rey ve hadisinin terk edildiğini (Ehl-i hadîs'in sükût ettiklerini) belirtmiştir. Müslim de (ö. 261/875) Ebû Hanîfe'yi tenkit edenler arasındadır. O, *el-Esmâ ve'l-künâ* adlı eserinde Ebû Hanîfe için "Rey sahibi olup hadisi muhtaribtir, fazla sahih hadisi yoktur." ifadesi kullanmıştır. Ebû Zûr'a er-Râzî ise (ö. 265/878) Ebû Hanîfe'yi hadis konusunda zayıf addederek *Kitâbu'd-du'âfâ* adlı eserinde zikretmiş ve onu hadisçiliğinden ziyâde itikadı açısından eleştirerek onun hakkında "Ebû Hanîfe cehmîdir." ifadesini kullanmıştır.

Ebû Hanîfe'yi hadis konusunda zayıf addedildiğine dikkat çekerek en ciddî şekilde eleştiren Nesâî (ö. 303/915) olmuştur. O *ed-Du'afâ ve'l-metrûkîn* adlı eserinde Ebû Hanîfe hakkında "Ebû Hanîfe hadiste kuvvetli değildir" ifadesini kullanmıştır. İbnü'l-Cevzî de *ed-Duafâ ve'l-metrûkîn* adlı eserinde Nesâî'nin Ebû Hanîfe hakkında "Rivâyeti az olmasına rağmen hata ve yanlış çoktur" dediğini nakletmiştir. Cerh konusundaki müteşeddid üslûbuyla tanınan Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr b. Mûsâ el-'Ukaylî (ö. 322/934) Ebû Hanîfe'yi tenkitte aşırı gidenlerden biridir. O *Kitâbu'd-du'afâi'l-kebîr* adlı eserinde Ebû Hanîfe aleyhindeki daha önceki dönemlere ait olan bazı cerh ifadelerini toplayarak onu "Yalancı, hadis ve reyine güvenilmez, hadiste zayıftı, iki kere küfürden ötürü tövbeye davet edildi" gibi ithamlarla tenkit etmiştir. İbn Ebû Hâtim de (ö. 327/939) Ebû Hanîfe'yi tenkit hususunda ileriye gitmiştir. O *el-Cerh ve't-ta'dîl* adlı eserinde "Ebû Hanîfe bize hadis rivâyet eder sonra da 'bu işittiklerinizin hepsi beyhûde, bâtlı şeylerdir' derdi, hadis konusunda fakirdi" gibi cerh ifadelerine genişçe yer vermişken, Ebû Hanîfe'nin lehinde tek bir kelime dahi söylememiştir.

Ebû Hanîfe'yi eleştiride aşırıya kaçanlardan biri de İbn Hibbân el-Büstî'dir (ö. 354/965). O *Kitâbu'l-mecrûhîn* adlı eserinde Ebû Hanîfe aleyhindeki "Ebû Hanîfe iki kere küfürden tövbeye çağırıldı, Kur'an'ın mahlûk olduğunu savunan ilk kişidir, Ebû Hanîfe: Hz. Peygamber benimle karşılaşıysaydı pek çok sözümü alırdı dedi, İslâm'da Ebû Hanîfe'den daha uğursuz biri doğmamıştır" gibi, bir Müslüman için söylenemeyecek kadar ağır ithamlar içeren rivayetleri derlemekle kalmamış, ayrıca "Ebû Hanîfe riyakâr ve kavgacı

biriydi, hadisten nasibi yoktu, rivayet etmiş olduğu 130 civarındaki müsned hadisten yüz yirmisinde isnad ve metnini karıştırarak hata yaptı, hatası doğrusunu geçtiği için haberlerinin terk edilmesini hak etti. Her bölge ve şehirden bütün Müslüman imamlar ve takva ehli Ebû Hanîfe'yi ardı ardına cerh etmişlerdir ve bu hususta bir ihtilâf olduğunu bilmiyorum” gibi ağır ve vâkıâya mutâbık olmayan ithamlarla eleştirmiştir.

Ebû Ahmed Abdullah b. Adiyy el-Cürcânî (ö. 365/976) de Ebû Hanîfe'yi tenkit etme hususunda İbn Hibbân'dan geri kalmış değildir. O *el-Kâmil fî du'afâi'r-ricâl* adlı eserinde Ebû Hanîfe aleyhinde “Sika ve emin değildir, hadisi hiçbir şekilde yazılmaz, hâfız değildir, hadisi muhtaribdir, Ebû Hanîfe tedavisi olmayan bir hastalıktır, Ebû Hanîfe: size rivayet ettiklerimin çoğu hatadır diyor, Ebû Hanîfe hadiste yetimdi, hadis otoritesi değildi, hadis ve reyine güvenilmez, hadisi metrûk, sika değil, o bir şeytandı. Hz. Peygamber'in hadisini alır, reyiyile reddederdi, Mürciî idi” gibi pek çok asılsız ithamlar nakletmiştir. Ayrıca o Ebû Hanîfe aleyhinde “Ebû Hanîfe'nin sahih hadisleri de vardır, fakat rivâyet ettikleri meşhur ve garîblerden olmak üzere üç yüz civârındaki hadisin çoğu yanlıştır, metin ve senetleri tahrip ve ziyâdelerle doludur, rivâyet ettiği sahih hadisleri sadece on küsurdur, zira o hadis ehlinde değildi.” gibi çok ağır ifadeler kullanmıştır.

Muhaddislerden Dârekutnî (ö. 385/995) de *Sünen*'inde Ebû Hanîfe hakkında “zayıftır” ifadesi kullanmıştır. Ebû Nu'aym el-İsfehânî (ö. 430/1039) de Ebû Hanîfe'yi *Kitâbu'd-du'afâ* adlı eserinde “Kur'ân'ın mahlûk olduğuna hükmetti ve bu sözünden ötürü birkaç defa tövbeye davet edildi, hatası ve evhamı çoktu” ifadeleriyle eleştirmiştir.

Ebû Hanîfe'yi hadis konusunda zafiyetle eleştirenlerden biri de Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201) olmuştur. O *Kitâbu'd-du'afâ* adlı eserinde Ebû Hanîfe aleyhinde kendisinden önceki münekkitlere ait (yukarıda zikri geçen) “Sika değildir, hadisi yazılmaz, hadiste güçlü değildir, az rivâyetine rağmen hatası çoktur, hadisi metrûktur, rivâyet ettiklerinin çoğu hata, ziyâde ve noksanlarla doludur, sahih hadisleri de vardır fakat hadis ehlinde değildir” gibi bir takım eleştirileri nakletmiştir.

Kendi eserlerinde açık ifadeler kullanarak Ebû Hanîfe'yi hadis konusunda zafiyetle eleştirenlerden Ebû Zür'a er-Râzî, Nesâî, Dârekutnî ve Ebû Nu'aym'ın eleştirileri gerekçeleri açıklanmadan ortaya atılan birer iddia ile sınırlı iken, 'Ukaylî, İbn Hibbân ve İbn Adiyy'nin Ebû Hanîfe'ye yönelik tutumları ve eleştirileri ise, ilmîlikten yoksun ve gayri ciddi bir üslûpla ileri sürülen asılsız birer iddia olmaktan öteye geçmemektedir. Ebû Hanîfe hakkında diğerlerinin kullandıkları ifadelerin ise, nispeten daha yumuşak ve ilmî olduğu söylenebilir.

Öte yandan, Hatib el-Bağdâdî'nin *Târîhu Bağdâd* adlı eserinde de Ebû Hanîfe ile ilgili çok ağır ithamlar içeren nakiller bulunmakla birlikte, İbn Hacer el-Heytemî'nin de belirttiği üzere, Hatib el-Bağdâdî burada Ebû Hanîfe'yi eleştirmekten ziyâde onun leh ve aleyhindeki rivâyetleri nakletmekle ilgilendiği için bunlar eleştiri mahiyeti taşımamaktadır.

2. Ebû Hanîfe'nin Rey Ve Kıyasa Fazla Önem Verip Sahih Hadise Muhalefet Ettiği İddiası

Ebû Hanîfe'nin rey ve kıyasa fazla itibar edip Hz. Peygamber'den gelen sahih sünnete muhalif davrandığı yönündeki eleştiriler, ona yöneltilen “hadiste zayıf” olduğuna yönelik eleştirilere oranla sebep ve gerekçeleri açıklanarak ilmî bir üslûpla ortaya konan daha ciddî eleştiri mahiyetindedir. Bu tür eleştiriler henüz Ebû Hanîfe hayatta iken ortaya atılmaya başlamış ve günümüze kadar da savunulmaya devam etmiştir.

Ebû Hanîfe'nin muâsırlarından Evzâî (ö. 157/774), onu hadise muhâlefetle suçlayan ilk muhaddistir. İbn Kuteybe'nin (ö. 276/889) naklettiğine göre Evzâî'nin iddiası şöyledir:

“Biz Ebû Hanîfe'yi rey kullandı diye kınamıyoruz. Hepimiz rey kullanırız. Fakat biz onu, kendisine Hz. Peygamber'den bir hadis ulaştığı halde başka görüşlerle ona muhâlefet ettiğinden dolayı kınıyoruz.”

Ebû Hanîfe'yi hadise muhâlefet sebebiyle en ciddî şekilde eleştiren muhaddis Ebû Bekir b. Ebû Şeybe (ö. 235/849) olmuştur. Onun Ebû Hanîfe'ye yönelttiği eleştirileri, mahiyeti ve üslûbu açısından daha sonraki dönemlerde Ebû Hanîfe'ye yöneltilen diğer itirazlardan bütünüyle farklıdır. Zira İbn Ebû Şeybe, Ebû Hanîfe'nin kişiliğine/şahsına yönelik bir ithamda bulunmamış ve hiç tereddüt etmeksizin onun rivâyetlerine *Musannef*'inde genişçe yer vermiştir. Diğer tenkitçiler gibi Ebû Hanîfe'yi “Zayıftır, reycidir, Mürcie'den'dir” gibi ispata muhtaç ifadelerle cerh etmek yerine, itirazlarını ilmî bir üslûpla kendi delillerini açıkça zikrederek sistematik bir şekilde ortaya koymuştur.

İbn Ebû Şeybe, 125 konuya ait merfû, mevkûf ve mürsel rivâyetlerden oluşan 485 hadisi senedleriyle zikrederek Ebû Hanîfe'nin söz konusu hadislerle amel etmediğini iddia etmiştir. İbn Ebû Şeybe hadisleri senedleriyle zikrettikten sonra, Ebû Hanîfe'nin konuyla ilgili görüşünü “Zikredildiğine göre, zikrediyorlar ki” gibi kapalı ifadelerle belirtmiş, ne kendisinin ne de Ebû Hanîfe'nin detaylı gerekçelerini zikretmiştir.

Ebû Hanîfe'yi hadise muhâlefet ettiği gerekçesiyle eleştirme hususunda İbn Ebû Şeybe'yi talebesi Buhârî (ö. 256/870) takip etmiştir. O *el-Câmi'u's-sahih* adlı eser'inde zaman zaman Ebû Hanîfe ve ashabını kastederek “Allah'ın Resûlü böyle buyurdu, bazı insanlar şöyle dedi”, “Bazı insanlar dediler ki” gibi ifadelerle Ebû Hanîfe'yi isim vermeksizin dolaylı yoldan, üstü kapalı bir şekilde eleştirmiştir.

Buhârî'nin Ebû Hanîfe'ye yönelik tenkitleri hocası İbn Ebû Şeybe'nin tenkitlerinden hem sayı hem de üslûbu bakımından farklıdır. Buhârî'nin itiraz konuları 17 civarında olup İbn Ebû Şeybe'nin zikrettiği 125 meseleye nispetle sayıca çok azdır. İbn Ebû Şeybe adını da zikrederek doğrudan Ebû Hanîfe'yi hedef almışken, Buhârî eleştirisinde sadece Ebû Hanîfe'yi değil, genel olarak Ehl-i rey ekolünü hedef almış, bununla birlikte zaman zaman üstü kapalı olarak sadece Ebû Hanîfe'yi eleştirdiği de olmuştur. Buhârî'nin eleştirileri Ehl-i rey ve Ehl-i hadîs arasındaki bütün ihtilâf konularını kapsamadığı gibi, eleştirilerin detaylı açıklamasını da ihtiva etmemektedir. Ancak *es-Sahih*'i dışında *Kurretü'l-ayneyn* bi

refi'l-yedeyn, Hayru'l-kelâm fi'l-kirâati halfe'l-imâm gibi eserlerinde Ehl-i reye eleştirilerini daha detaylı ele aldığı görülmektedir.

Ebû Hanîfe'ye yönelik hadise muhâlefet iddialarını İbn Kuteybe de devam ettirmiştir. O hocaları İbn Ebû Şeybe ve Buhârî gibi konu üzerinde durarak eleştirmek yerine daha çok seleflerinin Ebû Hanîfe'ye yönelik iddialarını derleyip rivayet etmeyi tercih etmiştir. Eserlerinde Ebû Hanîfe'nin talebelerinden olduğu söylenen Vekî b. el-Cerrâh ve İbnü'l-Mübârek'in de aralarında bulunduğu pek çok kişiden menkul, sübûtu tartışmalı birtakım rivâyetlere yer vererek Ebû Hanîfe'ye yönelik eleştirilerin sayısını arttırmaya çalışmıştır.

Ebû Hanîfe'yi reycilik yönüyle eleştirenlerden bir diğer âlim de Tirmizî'dir. Bilindiği üzere Tirmizî, *es-Sünen*'inde hemen hemen her konuya dair rivâyetlerin değerlendirilmesinde fikhî ihtilâflara da değinmiştir. Fikhî ihtilâfları zikrederken Ebû Hanîfe'nin de pek çok görüşüne yer veren Tirmizî, bazı yerlerde onun hadise muhalefet ettiğini kaydederek kendisini tenkit etmiş, ancak Ebû Hanîfe'ye yönelik eleştirilerinde ilmî bir üslûpla yumuşak ifadeler kullanmış ve asılsız ithamlardan kaçınmıştır.

Ebû Hanîfe'yi hadise muhalefetle eleştiren bir muhaddis de Beyhakî'dir (ö. 458/1066). Ancak o Ebû Hanîfe'yi bazen zayıf hadisi kıyasa, bazen de kıyası sahih hadise tercih etmekle suçlayarak diğer eleştirenlerden farklı bir iddia ileri sürmüştür. Aslında Tahâvî'nin Ebû Hanîfe ve ashâbı için yaptığı savunmanın bir benzerini bir asır sonra Beyhakî Şâfiî için gerçekleştirmiştir. Bu itibarla onun Ebû Hanîfe hakkında tarafsız davrandığını söylemek pek mümkün gözükmemektedir.

Sonuç

Yukarıda verilen bilgilerden hareketle şu sonuçlara ulaşmak mümkündür:

A. Ebû Hanîfe'ye yöneltile 'hadiste zayıf' olduğu yönündeki eleştirilerin, bir kısmı itibar edilemeyecek kadar tutarsız, zayıf hatta uydurma rivâyetlere, diğer bir kısmı da gerekçesi açıklanmayan cerh ifadelerine dayanmaktadır. Bu itibarla Ebû Hanîfe'yi hadis yönünden zayıf olmakla eleştirmek ona yapılan bir haksızlık gibi gözükmemektedir. Ebû Hanîfe'yi hadis yönünden zafiyetle eleştirenler ise iddialarını şu gerekçelere dayandırmıştır:

1. Genel olarak muhaddislerin Ebû Hanîfe'nin rivâyetlerine eserlerinde yer vermemiş olmaları.
2. Eleştirenlerce Ebû Hanîfe'ye bir hadisçi gözüyle bakılması, onun da şöhretine uygun olarak ünlü bir muhaddis kadar hadis bilgisine (rivâyeti, râvi bilgisi vs.) sahip olması gerektiğinin düşünülmesi.

3. Eleştiri yöneltenlerin mezhep taassubu ile hareket etmeleri.

B. Ebû Hanîfe'nin sahih hadislerle muhalefet ettiği iddiasına gelince, bu iddiaların arkasında şu hususların olduğu gözlenmektedir:

1. Bilgi iletişimsizliği. Ebû Hanîfe'ye hadise muhalefet sebebiyle yöneltile eleştiriler neredeyse Ebû Hanîfe'nin vefatından bir asır sonra yoğunluk kazanmaya başlamıştır.

Eleştirenlerden bazıları Ebû Hanîfe'nin verdiği hükümlere, usûllerine, gerekçelerine tam olarak vâkıf değillerdir. Hatta İbn Ebû Şeybe'nin eleştirilerinde Ebû Hanîfe'ye ait olmayan bazı hükümler de yer almıştır. Bu durum zaman zaman yanlış anlaşılmalara sebep olmuştur.

2. İtikadî konulardaki bazı görüş ayrılıkları: Bu husus özellikle Buhârî'nin eleştirileri için söz konusudur. Bilindiği üzere Buhârî ile Ebû Hanîfe arasında iman tarifinde görüş ayrılığı vardır. Buhârî'nin özellikle hadis alma konusunda bu hususu dikkate aldığı bilinen bir gerçektir. Daha sonraki muhaddisler de Buhârî ekolüne mensup olmakla, bu hususta ona ittiba ederek eserlerinde Ebû Hanîfe'nin hadislerine yer vermemişlerdir.

3. Bazı hadislerin Ebû Hanîfe'ye ulaşmamış olması: Talebelerinin sözlerinden, fetvâlarından ve diğer kaynaklardan öğrendiğimiz kadarıyla, Ebû Hanîfe, prensip olarak bir Ehl-i hadis mensubu kadar hadise bağlı bir sünnet savunucusudur. O, bir hadisle karşılaşınca hemen kendi görüşünü terk edip hadise sarılır, sahih bulduğu bir hadisi reddetmez, aksine zayıf bile olsa hadisi kıyasa tercih ederdi. Râvi konusunda iyimser tutum sergiler, mechûlün rivâyetini bile kabul ettiği gibi hakkında hem cerh hem de ta'dil ifadesi bulunan bir râviyi âdil addederdi. Hal böyle iken, onun sahih addedilen bazı hadislerin hilâfına görüş beyan etmiş olması mümkün değildir. Eğer onun hadislere muhâlif görünen içtihat ve fetvâları varsa, bu durum Ebû Hanîfe'nin hadislerin tedvini sürecinde ve hatta tedvin öncesinde yaşamış olması ve iletişim eksikliği gibi döneminin birtakım olumsuz koşullarından ötürü, söz konusu hadislerin ona ya ulaşmamış ya da ona göre sahih bir tarikle ulaşmamış olmasıyla izah edilebilir.

Son olarak muhaddislerin Ebû Hanîfe'ye yönelik eleştirilerinin hicri VI. yüzyıla kadar devam ettiğini, daha sonraki dönemlerde ise Ebû Hanîfe hakkındaki tartışmaların daha ziyâde önceki dönemlerde söylenen ifadeler üzerinde yoğunlaştığına işaret edilmelidir. Özellikle hicrî VII. yüzyıldan X. yüzyıla kadar olan bir dönem içinde hadis ilmiyle iştigâl edenlerin Ebû Hanîfe ve ashâbına karşı genel tavrında daha önceki dönemlere oranla bir yumuşama olduğu ve ılımlı yaklaşım sergilendiği bu dönemlere ait kaynaklarda dikkat çeken hususlardır.

Beni sabırla dinlediğiniz için teşekkür ederim.



Cemal SOFUOĞLU
DEÜ İlahiyat Fakültesi

Atâullah Beyin tebliğinin Müzakeresini Erdinç Ahatlı Bey yapacaklar. Erdinç Bey Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi. Erdinç Bey sabahleyin oturum başkanları beş artı ikiden bahsediyorlardı. Bu hakem usûlü bir şey herhalde. Yani yedi dakika süreniz var.

Müzakere

Erdiñ AHATLI
SAÜ İlähiyat Fakültesi

Hanefî mezhebinin İmamı Ebû Hanîfe'yi ve fikirlerini çeşitli yönleriyle değerlendirmeyi hedefleyen bu sempozyumda onun hadisçilik yönüyle ilgili olarak sunulan tebliğlerden birisi Atâullah Şahyar tarafından hazırlanmıştır. Tebliğci muhaddislerin Ebû Hanîfe'ye yönelttikleri eleştirileri, “Ebû Hanîfe'nin hadis yönünden zayıf olduğu iddiası” ile “Ebû Hanîfe'nin rey ve kıyasa fazla önem verip sahih hadise muhalefet ettiği iddiası” şeklinde iki ana başlıkta takdim etmiştir. Sayın Şahyar her iki bölümde de görüşlerine yer verdiği muhaddisleri kronolojik bir sıra takip ederek zikretmeye özen göstermiştir.

Tebliğle ilgili değerlendirmelere geçmeden önce bir hususu belirtmek faydalı olacaktır. Bu Müzakere, tebliğcinin sempozyum tertip heyetine sunduğu metin değil, kendisinden talebimiz üzere lutfedip gönderdiği metin esas alınarak yapılmıştır. Esasında iki metin arasındaki fark, birinde diğerine oranla alıntıların Arapça orijinal metinlerinin ve dipnotlarda kaynaklarının verilmesidir. Bunun dışında iki metin arasında herhangi bir fark bulunmamaktadır. Genellikle tebliğlerde, makale gibi verilen bilgilerin kaynaklarının tüm ayrıntılarıyla zikredilmesi aranmamakla birlikte söz konusu durumun her tebliğ için geçerli olmadığı daha doğru bir yaklaşımdır. Özellikle tebliğ, ele aldığımız bildiri benzeri, yapısı ve muhtevası açısından önceki âlimlerin görüşlerinden yapılan alıntılarla kaleme alınmış olunca, hem konuyla ilgilenen okuyucuların hem de Müzakerecilerin referans gösterilen kaynakları tahkik edip daha iyi istifade edebilmeleri ve zaman kaybının asgariye indirilmesi için kaynakların verilmesi önem arz etmektedir. Bu nedenle Müzakereye kaynakların tam olarak verildiği metin esas alınmıştır.

Öncelikle tebliğ sahibini genel olarak anlaşılır bir Türkçeyle emek ürünü bir çalışma hazırladığı için tebrik ediyor, teşekkürlerimi sunuyorum. Tabi burada, Müzakerenin temel amacına uygun olarak, tebliğin herkesçe takdir edilecek pek çok meziyetini anlatmak yerine, bildirinin daha verimli hale gelmesini sağlayacak yapıcı değerlendirmeler sunulacak bir katkı sağlanması hedeflenmiştir.

Tebliğ metnine dikkatli bir şekilde göz atıldığında okuyucu tarafından bilgi yanlışlığı olarak algılanabilecek bazı ifadelere rastlanmaktadır. Sözgelimi, “zayıf râvilerle ilgili kaynaklarda Ebû Hanîfe ile aynı zaman ve mekânda yaşamış olan Süfyân es-Sevrî'den (ö. 161/778), Ebû Hanîfe hakkında sika ve emin biri olmadığını belirten çeşitli rivayetler nakledilmiştir.” dendikten sonra ilk kaynak olarak Hatîb el-Bağdâdî'nin *Târîhu Bağdâd* adlı eseri verilmiştir. Halbuki anılan eser ehlince malum olduğu üzere zayıf râvilere hasredilmiş bir çalışma değildir. Keza tebliğde, Süfyân es-Sevrî, Abdullah b. el-Mübârek ve Ahmed b. Hanbel'in Ebû Hanîfe'yi tenkit ettiğine ilişkin haberler verildikten sonra şöyle bir değerlendirme yapılmaktadır: “Bu üç muhaddisin Ebû Hanîfe aleyhinde

kullandıkları iddia edilen söz konusu rivayetler -Ahmed b. Hanbel hariç- bizzat onların kendi eserlerinde yer almayıp daha sonraki kaynaklarda zikredilmiştir. Bu ifadelerin Ebû Hanîfe hakkında söylenip söylenmediği şüpheli olup isnadı çokça tartışılmıştır.” Tespit edilebildiği kadarıyla Süfyân es-Sevrî’nin, çağdaş araştırmacılar tarafından rivâyetleri taranmak suretiyle derlenmiş ona atfedilen bir *Tefsîr*’i ve bazı rivâyetlerinin yer aldığı *hadis cüzleri* dışında günümüze ulaşmış herhangi bir eseri bulunmamaktadır. Dolayısıyla söz konusu eleştirilerin “bizzat onların kendi eserlerinde yer almadığı” görüşü kesin bir tespiti yansıtmamaktadır. Öte yandan biz, özellikle hicrî II. asır, kısmen de III. asır muhaddislerinin râviler hakkındaki görüşlerini, kendi eserlerinin günümüze ulaşmamış olması nedeniyle, daha muahhar kaynaklardan öğrenmekteyiz. Yukarıdaki türden bir itiraz kabul edildiği takdirde sonraki âlimlerin eserlerinde kaydettiği bilgilerin şüpheli ve güvenilmez olduğunu da kabullenmek gerekir ki, bu çok sakıncalı sonuçlar doğuracak bir yaklaşım olacaktır.

Tebliğcinin verdiği kitap isimleri bazen metinde ve dipnotta farklılık göstermektedir. Meselâ Müslim’in bir eseri metinde *el-Esmâ ve’l-künâ* olarak verilmişken dipnotta doğru şekliyle *Kitâbu’l-Künâ ve’l-esmâ* olarak zikredilmiştir. Kitap isminin muhtemelen zühûl eseri yanlış yazıldığı bir eser de Ahmed b. Hanbel’e aittir. *el-Câmi’u’l-ilel ve ma’rifeti’r-ricâl* şeklinde verilen isim herhalde *el-Câmi’ fi’l-ilel ve ma’rifeti’r-ricâl* olmalıdır.

Tebliğde dikkati çeken eksikliklerden birisi ise, bazı tercümelerin dakik bazılarınınnsa doğru bir şekilde yapılmamış olmasıdır. Meselâ Ukaylî’nin *Kitâbu’d-du’afâ*’sından yapılan bir alıntıda *رأيه مضموم وحديثه لا يذكر* ifadesi “hadis ve reyine güvenilmez” şeklinde çevrilmiştir. Oysa tercüme şöyle olabilirdi: “Onun reyî kınanmıştır ve hadisi anmaya bile değmez.” Aynı şekilde İbn Hibbân’ın *Kitâbu’l-mecrûhîn* adlı eserinde geçen *وأطلقوا عليه القبح إلا الواحد* ibaresi “Ebû Hanîfe’yi ardı ardına cerh etmişlerdir” şeklinde çevrilmiştir. Doğrusu şöyle olmalıydı: “Muhaddislerden Ebû Hanîfe’yi cerh etmeyenler tek tüktür.” Yine *لم يكن* ibaresinin “hadisten nasibi yoktu” ve *ليس بصاحب حديث* ibaresinin “hadis otoritesi değildi” şeklinde çevrilmesi tam olarak kastedilen manayı yansıtmamaktadır. Bunların yanı sıra Arapça ibareleri verilen metinlerin azımsanmayacak bir kısmının tercümesi verilmemiştir. Eksik bırakılan bu tercümeler ya ikmal edilmeli ya da tam alıntı yapıldığını gösteren tırnak işareti atılarak kaynaklara genel atıflar yapılmalıydı.

Diğer taraftan başta ne yapılmak istendiği ve tebliğin çerçevesi çizilmemiş olmakla birlikte, bildirinin başlığından ve konunun ele alınışından Sayın Şahyar’ın, Ebû Hanîfe’yi tenkit eden belli başlı hadisçilerin görüşlerini, bunların tahlil ve tenkidine girmeksizin kronolojik olarak vermeyi amaçladığı anlaşılmaktadır. Ancak sonuç bölümünde, sanki bu tenkitlerin ilmî değerine dair bildiride değerlendirmeler yapılmış gibi, zikredilen görüşlerin mesnetsiz olduğu birtakım genellemelerle savunulmaktadır. Meselâ Ebû Hanîfe’nin hadiste zayıf olduğu yönündeki eleştirilerin “gerekçesi açıklanmayan cerh ifadelerine dayandığı” görüşü bunlardan birisidir. Oysa tebliğ sahibinin sunduğu metinde kullandığı kaynakların bir kısmında, gerekçesi açıklanmış, yani hadis usûlü ifadesiyle

“müfesser/mübeyyen cerh” örneği olarak nitelendirilebilecek haberler zikredilmiştir. Sözelimi İbn Ebû Hâtîm eserinde, İbrahim b. Yakub el-Cûzcânî’nin kendisine yazarak gönderdiği bir haberde İshâk b. Râhûye’nin, Cerîr’den onun da Muhammed b. Câbir el-Yemâmî’den işittiğine göre Muhammed’in şöyle dediğini nakletmiştir: “Ebû Hanîfe, Hammâd’ın kitaplarını benden çaldı.” Hemen iki satır aşağıda bu haberin bir benzerini daha ayrıntılı olarak bulmaktayız. Abdullah b. el-Mübârek şöyle demiştir: “Arkadaşlarım beni Ebû Hanîfe’den rivâyet konusunda kınıyorlar. Zira Ebû Hanîfe, Muhammed b. Câbir’in Hammâd b. Ebî Süleyman’ın rivâyetlerinden oluşan kitabını almış ve Hammâd’dan semâ etmediği halde bu kitaptan rivâyet etmiştir.”¹ Şayet kaynaklarda Ebû Hanîfe’nin, söz konusu kitabın rivâyet iznini bizzat Hammâd’dan aldığına dair herhangi bir kayıt yoksa, bu durum bir nevi “tedlîs” olmaktadır. Her ne kadar sika râvilerden yapılan tedlîs müsamaha ile karşılanmış olsa da netice de tedlîs bir tür cerh sebebi olarak hadis ıstılâhındaki yerini almıştır.

Ebû Hanîfe’ye tenkit yönelten muhaddislerin fikirlerinin kronolojik olarak veril-mesi de konunun dağınık algılanmasına neden olmakta ve yer yer aynı tenkit ifadeleri kullanıldığından tekrarlar kaçınılmaz olmaktadır. Bunun yerine tebliğ sahibi, Ebû Hanîfe’ye yöneltilen eleştirileri sistematik bir bütünlük içerisinde konulara ayırıp tasnif ederek verseydi hem tekrarlardan kurtulunmuş hem de daha anlaşılır bir metin ortaya çıkacaktı. Ayrıca tebliğcinin Ebû Hanîfe’nin cerh ve ta’diline yer veren hemen bütün kaynaklara müracaat ettiği görülmektedir. Artık sarfedilen bunca emekten sonra onun, Ebû Hanîfe’nin cerh ve ta’dil yönüyle konumuna değinen Cûzcânî² (ö. 259/872) ve İbn Sa’d³ (ö. 230/844) gibi iki önemli müellife de yer vermesi anılan iki ismin tebliğdeki eksiliğini gidermiş olacaktır.

Bu haliyle tebliğin birinci bölümü, İsmail Hakkı Ünal’ın *İmam Ebû Hanîfe’nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu*⁴ ismiyle neşredilen doktora tezinin dördüncü bölümünde ele aldığı yaklaşık otuz yedi sayfadan oluşan “Ebû Hanîfe’yi cerh edenler” kısmının bir özeti mahiyetindedir. Tebliğin ikinci bölümü ise, Sayın Şahyar’ın büyük oranda *İbn Ebî Şeybe’nin Ebû Hanîfe’ye İtirazları* adlı kendi doktora tezinden derlediği bilgilerden oluşmuş gözükmektedir. Kanaatimce tebliği bu özet bilgileri vermekten ziyade, spesifik bir konuyu işleyip değerlendirmelerde bulunsaydı daha faydalı bir tebliğ olurdu. Meselâ Zehebî’nin *Mîzânû’l-i’tidâl*’inde Ebû Hanîfe’nin zikredilmesi ile aynı müellifin *Tezkiratü’l-huffâz* adlı eserinde onun hakkında söylediklerinin tahlil edilmesi önem arz etmektedir. Keza Ebû’l-Ferec İbnu’l-Cevzî’nin *Kitâbu’l-Duafâ ve’l-metrûkîn*’de Ebû

¹ İbn Ebî Hâtîm er-Râzî, *Kitâbü’l-cerhi ve’t-ta’dil*, I-IX, Beyrut, ts., VIII, 450.

² Cûzcânî, Ebû İshâk İbrâhim b. Yakub, *Ahvâlû’r-ricâl* (nşr. es-Seyyid Subhî el-Bedrî es-Sâmerrâî), Beyrût 1405/1985, s. 70.

³ İbn Sa’d, Muhammed b. Menî, *et-Tabakâtü’l-kübrâ* (nşr. İhsân Abbâs), I-IX, Beyrût ts., VI, 368-369.

⁴ Ankara 1994, s. 230-267.

Hanîfe hakkında söyledikleri ile *el-Muntazam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*'de⁵ ona dair çizdiği portre anlayabildiğim kadarıyla biraz farklılık göstermektedir. Dolayısıyla Ebû Hanîfe'ye yöneltlen bu tenkitlerin arka plânlarına göz atılması ve aynı müellifin iki eserinde farklı Ebû Hanîfe resmi çizilmesi üzerinde düşünülmesi gereken hususlardır.



Cemal SOFUOĞLU
DEÜ İlähiyat Fakültesi

Bir iki dakikalığına bir şey söylemek ister misiniz?



Atâullah ŞAHYAR
SAÜ İlähiyat Fakültesi

Sayın Erdinç Ahatlı Beye değerli katkılarından dolayı çok teşekkür ediyorum. Tabi burada söyledikleri daha genel ifadeli oldu, dolayısıyla ben bu eleştirilerini inşallah bundan sonraki çalışmalarında ve yazılarımda dikkate alacağım. Teşekkür ediyorum.



Cemal SOFUOĞLU
DEÜ İlähiyat Fakültesi

Şimdi sıra son konuşmacımızda. Son konuşmacımız Mustafa Ertürk Bey. “Muhaddislerin Ebû Hanîfe'ye Yönelik Eleştirilerinin Değeri Meselesi” konulu bir tebliğ sunacaklar. Yine sıralama güzel bir şekilde devam ediyor. Buyurun.

⁵ İbnu'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali, *el-Muntazam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem* (nşr. Muhammed Abdulkâdir Atâ-Mustafa Abdulkâdir Atâ), I-XVIII, Beyrût 1412/1992, VIII, 128-144.